

DOMONKOSI ÁGNES: **A megszólítás gyakorlatai.**

Tegezés, magázás, szólítás a társas viszonyok alakításában.

Gondolat-Jel 9. Budapest, Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, 2024. (422 lap)

Nemcsak a megszólítási gyakorlatok összetettsége, sokrétősége, hanem az ezeket mint nyelvi jelenségeket célzó kutatások hatalmas mennyisége és a megközelítésmódok pluralitása is nehezítő faktor, ha valaki egy átfogó jellegű munka megjelentetésére szánja el magát a megszólítások tárgykörében. Többek között ezért is kiemelkedő vállalkozás DOMONKOSI ÁGNES (nem is első: lásd DOMONKOSI 2002) monográfiája: A megszólítás gyakorlataiban egy olyan logikusan felépített, átlátható kiadványra ismerhetünk, amely rendkívül árnyalt módon, a vizsgált jelenség(ek) komplexitását folyamatosan szem előtt tartva veszi számba a beszédpartner/címzett jelölésének módozatait, mindezt pedig egy jól körvonalazott, koherens elméleti háttér segítségével. A kötet elsősorban a kognitív pragmatika és az interakcionális szociolingvisztika szemléletét adaptálja, ilyen módon hangsúlyt fektetve a megszólítások performatív jellegére: nem csupán arról van szó, hogy ezek leképeznék a különböző szociális viszonyokat, hanem maguk is hozzájárulnak ezeknek a viszonyoknak az alakításához. Ezt a dinamikus megközelítést már a kötet címe és alcíme is előrevetíti, hiszen a megszólítás: gyakorlat. A tegezés, magázás, a szólítás különböző válfajai nem statikus viszonyjelölők, hanem folyamatosan változó és változáshoz hozzájáruló műveletek, melyek által a beszélők maguk képzik meg interakcióikban a társas jelentést.

A monográfia 25 fejezetének többsége korábban (főleg 2017–2020 között) már publikált tanulmányokra épül, ám e kutatások elemzéseit átdolgozva, gondosan összehangolva, és ahol szükség volt rá, kiegészítve gyűjtötte kötetbe a szerző. A könyvformátum nemcsak azért előnyös, mert egymás mellé helyezi a különböző eredményeket, hanem azért is, mert ezáltal lehetőség nyílt az egyes kutatások egységes elméleti keretben való feldolgozására, dinamikus modellben való értelmezésére, továbbá arra is, hogy az eltelt időre tekintettel a szerző egyes változásokról is számot adhasson. DOMONKOSI az előszóban kifejti, hogy jelen munka továbblépés a korábbi vizsgálódásaihoz képest, „elméleti szinten a variabilitás dinamizmusként való értelmezése révén; módszertani szempontból a valós diskurzusok megszólításainak működését leíró elemzések, illetve a metadiskurzusok kvalitatív tartalomelemzésének köszönhetően; emellett pedig az eltelt idő miatt az új, változásokat mutató tendenciák felvázolásának lehető-

ségéből adódóan is” (8). A kötet egységességéhez, koherenciájához hozzájárulnak az egyes fejezetekben található előre- és visszautalások is — az olvasó számára nagy támaszt jelent a szövegek hálózatszerűsége.

A könyv a bevezető fejezeteket követően két nagy szerkezeti egységre van bontva; ezek közül az első inkább a teoretikus alapok lehelyezésére fókuszál, míg a másodikban nagyrészt a korábban bevezetett elméleti apparátusra támaszkodó esettanulmányok találhatók.

Az 1. bevezető fejezet összegzőképpen tárgyalja azokat az alapfogalmakat, amelyeket a továbbiakban a szerző kibont, illetve alkalmaz. Elsőként természetesen magának a *megszólítás*-nak mint központi fogalomnak a körülhatárolására kerül sor: a nemzetközi szakirodalommal összhangban a figyelemkezdeményező elemek és a vokatívuszi szerkezetek mellett a szerző megszólításnak tekint minden olyan nyelvi elemet, amely a beszédpartner vagy címzett jelölését szolgálja valamilyen formában, tehát ide sorolhatók például a T- és V-formák (magyarban: tegezés és nemtegezés) különböző alakjai, egyes inflexiók morféimák, a névszói megszólítások, a személyjelölés pronominalis formái. Ezt követően alfejezet tárgyalja a *társas jelentés* és a *társas jelölő érték* fogalmát (melyek kötetbeli értelmezésében nagy szerepet kap a társadalmi távolság multidimenzionalitása és annak a figyelembe vétele, hogy a tegező és nemtegező formák használatának vizsgálatakor nem adekvát megközelítés egyedül a formális-informális dichotómiára alapozni), majd ugyanígy külön rész szól a társas és attitűddeixisről, a nézőpontváltás, deiktikus kivetítés jelenségéről, a gyakorlat-/megszólítási közösségekről mint fontos modellezési alapegységekről, továbbá a nyelvi udvariasság és az udvariassági metadiskurzusok fogalmairól.

A 2. bevezető fejezet röviden bemutatja a megszólításkutatás módszertani alapelveit, vizsgálati eszközeit és szempontjait — különös tekintettel az újabb, a korai objektivista felfogással szembehelyezkedő álláspontokra —, majd felsorakoztatja a kötetben szereplő kutatások során alkalmazott módszereket. A vizsgálatok tematikus sokszínűségét és a fókuszba állított jelenségek összetettségét figyelembe véve nem csoda, hogy a könyvben ismertetett kutatásokra a módszertani pluralizmus jellemző: „A megszólítási gyakorlatok működésének komplexitása különböző módszerek együttes alkalmazásával ragadható meg, ezért a kötetben kirajzolódó átfogó képben érvényesül a módszerek egymást kontrolláló szerepe, összjátéka, azaz a kutatási folyamat egésze igazodik a módszertani kongruencia elvéhez” (30). A monográfia módszerrepertoárjában 5 tétel szerepel. A kérdőív az újabb kutatások során is megjelent mint kisebb gyakorlatközösségek megszólítási tendenciáit feltárandó eszköz (ezek a kérdőívek megtalálhatók a kötet mellékletében), de a 3–11., elméleti megalapozásra összpontosító fejezetekben is legnagyobb mértékben korábbi kutatások kérdőíves adatai

szolgálnak szemléltető anyagként. A nyelvtudomány utóbbi évtizedeiben elterjedt nézetnek megfelelően, amely többek között szorgalmazza a beszélők és beszélőközösségek saját nyelvhasználatáról való tudásának megismerését (így valamelyest hozzáférve például a kutató számára másképp leírhatatlan émikus perspektívához), fontos helyet kaptak jelen kötet módszerei között azok az interjúk és fókuszcsoporthoz készült beszélgetések, amelyeknek főleg a beszélők megszólítási gyakorlatokhoz fűződő attitűdjeinek, értéktulajdonításainak feltérképezésében volt szerepük. Tulajdonképpen ezt a vonalat képviseli a metadiskurzusokra irányuló tartalomelemzés is, amely a könyvben szereplő kutatások közül többen is fontos szerepet játszik. Metadiskurzusnak ugyanis nem csak a tudományos munkák számítanak: a különböző tananyagok, a normatív-illetlen leírások, de a nyelvi/metapragmatikai hétköznapi társalgások is ilyen jellegűek. A rögzített társalgások általában az interakciókban ténylegesen előforduló megszólítások elemzését teszik lehetővé, továbbá a kontextus ismerete miatt a pragmatikai funkciók megragadására is ideálisak; a kötetben elemzett ilyen társalgások rögzített médiatermékek körébe tartoznak: rádió- és televízióadás, online közgyűlés, közösségi oldalakon történő interakciók/megnyilatkozások, filmes anyag, tanár-diák kommunikáció során váltott írásos üzenetek. A kórházi gyakorlatközösség megszólítási szokásait, továbbá a távoktatás alatti tanórákon használt megszólításokat résztvevő megfigyeléssel gyűjtött, a leghitelesebbnek számító adatok alapján elemzi a szerző.

Az első nagy szerkezeti egység a Szempontok a megszólítási gyakorlatok értelmezéséhez címet viseli, és összesen 10, főleg teoretikus, de mindig empirikus adatokra alapozó fejezetet foglal magába. Ezek a fejezetek, bár külön-külön vizsgálják a megszólítás jelenségkörébe tartozó különböző nyelvi elemeket vagy ezek bizonyos társadalmi vetületeit, működési mechanizmusait, folyamatosan reflektálnak az egyes témák közötti szoros összefüggésekre. Ezt szépen szemlélteti már e rész 1. (illetve a teljes könyv 3.) fejezete is, mely a (magyar) nyelvi kapcsolattartás alapvető, a megszólítások és a köszönések kategóriáiba sorolható gyakorlatairól ad körképet. A T- és V-formák különböző változatairól például a következőket olvashatjuk: ezek sok, más-más „társas jelentésű lehetőséget tartalmazó dinamikus modellként írható[ak; kiegészítés tőlem: Cs. Á.] le, amelynek működtetésében különböző társadalmi, relációs és szituációs tényezők játszanak szerepet. [... A mai magyar megszólítási szokásrendet; kiegészítés tőlem: Cs. Á.] nem pusztán a T és V viszonyaként, hanem a hozzájuk tipikusan kapcsolódó névmási és névszói formák, illetve azok hiánya által létrehozott változatok viszonyaként is jellemezzük” (38). A tegezés és nemtegezés eltérő megnyilvánulási formái által létrehozott lehetséges társas jelentések áttekintése után ismertetést kapunk a névszói megszólításokról és a

megszólításkerülés jelenségéről, a köszönések szokásrendjéről, majd a közvetett/hálózati kommunikációról mint olyan sajátos kapcsolattartási formáról, melyet az élőbeszédhez képest a személyes érintkezés hiányából kifolyólag több szempontból is más társalgási normák vezérelnek. Különösen fontos kiemelni, hogy mindezeket a kapcsolattartási gyakorlatokat nem lehet csupán a bejáratott informális-formális kettősséget alapul véve jellemezni, hiszen több szinten is dinamikus rendszerben működnek: egyrészt a szokásrendek folyamatos, s talán egyre gyorsabb diakronikus változása mellett még az egyes interakciók közben is átalakulnak a gyakorlatok által létrehozott társas viszonyok, másrészt a megnyilatkozásokat állandó jelleggel befolyásolják az olyan tényezők, mint a „vidékiek és városiak, a hagyományos és az újszerű, a státuszorientált és a szolidaritásorientált értékrendek” érvényesülése, továbbá az olyan változók, mint az életkor vagy a társalgás színteréül szolgáló gyakorlatközösség (57).

A 4. fejezet specifikusan a nemtegezés lehetséges formáihoz kapcsolható tipikus társas jelölő értékeket tematizálja. A beszélők reflexiói alapján arra lehet következtetni, hogy egy megszólítási stratégia (jelen esetben egy adott nemtegező formula) alkalmazását olyan tényezők befolyásolhatják, mint a szolidaritás és hierarchia dinamikája, a társalgási partnerek közötti bizalmasság és formalitás foka, az érzelmi és értékelő viszonyulás, a beszélők szociodemográfiai profilja. A magyar nemtegezés variációihoz, tehát a magázáshoz, az önözéshez, a névmáskerüléshez és az ún. *tetszikelés*-hez rendelt társas jelentéseket külön alfejezetek részletezik. Az 5. fejezet az előzőhöz szervesen kapcsolódva mutatja be az aszimmetrikus viszonyok (magyar) nyelvi megkonstruálásának lehetőségeit. Bár a jelenlegi megszólítási szokásrend szerint a T/V-használat leginkább kölcsönös, vannak még olyan színterek, ahol a felek közötti egyenlőtlenség abban nyilvánul meg, hogy míg az egyik fél tegezi a másikat, a másik magázza őt — manapság ilyen tipikusan a felnőtt-gyermek viszony. Jóval jellemzőbb ennél, hogy az aszimmetria a nemtegezés változataiban vagy a névszói megszólítások egyenlőtlenségében nyilvánul meg. Mindkettőre jó példa az orvos-beteg kommunikáció. Előbbi esetében elmondható, hogy a tetszikelő formulát, amely sokszor az alárendelés jelentéskomponensét is magában hordozza, jóval gyakrabban használják az orvosok a pácienseikkel szemben, mint fordítva. Utóbbira részletes leírást olvashatunk a (kötet második felében található) 13. fejezet eset tanulmányában: egyrészt a páciensek megszólításakor jellemző, hogy az orvos nemcsak, hogy nem használ státuszjelölő névszókat, de gyakran dönt egyértelműen bizalmas nominális megszólítások alkalmazása mellett, másrészt „az orvos megszólításában a társadalmi státusz és pozíció gyakran akár eltúlzott, folytonosan ismétlődő jelölést kap” (193).

A 6. fejezet a megszólítások és a nemi szerepek, a gender viszonyát veszi górcső alá: rávilágít, hogy a mindennapi nyelvhasználat nem ártatlan a nemi szerepek kijelölésében, hiszen a nemi identitás legalább részben az aktív nyelvhasználati gyakorlatokban jön létre. A gender kérdése a rutinszerű nyelvi aktusok, így a megszólítások, üdvözlések, említések szintjén is lényeges: a magyarban a címzett nemétől függően jelentős eltérések mutatkoznak a tegezésnek és a nemtegezésnek (ezen belül a nemtegezés változatainak), illetve a névszói megszólításoknak a gyakorlataiban. Ezek a különbségek pedig nem csupán nyelvi-
leg tükrözik a társas viszonyokat, hanem aktívan részt vesznek a nemi szerepek létrehozásában. Ezt mi sem szemlélteti jobban, mint hogy a nők hivatalos megszólítása máig gondokat, akár kínos helyzeteket okozhat, hiszen nem is létezik a magyarban olyan esetükben használható semleges utótag, mint a férfiak számára az *úr*.

A 7. fejezetben a szerző a megszólításokat érintő metadiskurzusokról és a metadiskurzív tudatosságról ad áttekintést mint a reflektív tudatosság KÁDÁR és HAUGH (2013: 187) által meghatározott négy szintjének egyikéről. A megszólítási gyakorlatokra vonatkozó leírások, iránymutatások és problémafelvetések mind a metadiskurzusok kategóriájába tartoznak, hiszen arra reflektálnak, hogy milyen közösségi, szociális minták befolyásolják a nyelvi kapcsolattartást, és arra, hogy milyen attitűdöket mutatnak ezzel kapcsolatban az interakció résztvevői. A kötet második részében található tanulmányok közül több is foglalkozik a metadiskurzusok kérdésével gyakorlati szinten. A 14. fejezet például az egészségügy terén használt megszólítási változatoknak tulajdonított társas értékekbe nyújt betekintést internetes metadiskurzusok tartalomelemzésének segítségével. A *gyakorikerdesek.hu* weboldal egészségügyben előforduló megszólítások megvitatására létrehozott fórumáról gyűjtött anyag elemzése által kirajzolódik, legalább részben, hogy milyen megszólítási gyakorlatok jellemzőek erre a gyakorlatközösségre, és hogy milyen értelmezések, viszonyulásmódok, értékítéletek kapcsolódnak ezekhez.

A 8. fejezet arról ad számot, hogy funkcionális kognitív szemantikai és pragmatikai keretben vizsgálva milyen metaforikus és metonimikus kapcsolatok állhatnak a tegezés-magázás hátterében — a szövegből többek között például olyan kérdésekre kaphatunk választ, hogy a magyar nyelvben miért van az, hogy a „nemtegező formák legmeghatározóbb metaforikus eleme (...) a TÉRBELI TÁVOLSÁG SZOCIÁLIS TÁVOLSÁG leképezés” (108) —; a 9. fejezet pedig szintén kognitív pragmatikai szempontokat érvényesítve foglalkozik a nézőpont érvényesülésének kérdésével az attitűddeixis műveletében. A társas jelek létrehozásában érdekes szerepe van a nézőpontváltásnak, a deiktikus kivetítés műveletének: amikor a beszélő az egocentrikus középponttól eltávolodva valaki más nézőpontját alkalmazza kiindulópontként, akkor társas hely-

zetét sem önmagához viszonyítja, hanem valaki máshoz. Ennek funkciója lehet például a közelítés, a közösségvállalás, de akár egy bántó, lekezelő attitűd kifejezése is.

A 10. fejezet a megszólítás műveleteinek tükrében foglalkozik a személynevek sajátosságaival: ugyan bármely személynévtípus használható megszólításra, de ezek gyakorisága és funkciója változó; a megszólítási gyakorlatokban más-más pragmatikai és kognitív szerepük lehet. A 11. fejezet az intézménynevek és intézményre utaló köznevek megszólításban való előfordulásait vizsgálja: „A megfigyelések alapján intézménynév, illetve intézmények megnevezése megszólításban tipikusan formális, hivatalos események során, illetve valamilyen hivatalos aktust végrehajtó, a hivatalos szerepviszonyokat hangsúlyozó írásbeli közlésekben fordul elő” (145). Érdekes, hogy bár az ilyen típusú megszólításokat nagyrészt helyénvalónak tekintik, nem tarthatók egyértelműen tiszteletadó megoldásnak.

Az egység zárófejezete a megszólítással mint humorforrással foglalkozik. E tanulmánynak kettős célkitűzése van: amellet, hogy feltérképezi, milyen feltételek mellett lesz humoros vagy humorosként értelmezhető egy megszólítás, részletesen elemzi a megszólítások lehetséges szerepét, funkcióját a viccen mint diskurzusműfajon belül.

A kötet második nagy tematikus egysége az előzőnél hosszabb, 13 fejezetet foglal magába, címe pedig igen találóan A megszólítás gyakorlatai: helyzetek, szokások, értelmezések. Ebben a részben ugyanis a korábban lefektetett elméleti alapok „hasznosítására” kerül sor. A szerző esettanulmányokon keresztül, rendkívül változatos gyakorlatközösségeket, színtereket felsorakoztatva mutatja be a megszólítás gyakorlatait, illetve az ezekkel kapcsolatos attitűdöket. A tanulmányok olyan témákkal foglalkoznak, mint a gyógyító-beteg viszony, a rádiózás, a közösségi oldalak, egy online közgyűlés, egy sportolói díjátadó ünnepség, a *Csernobil* minisorozat, az oktató-hallgató viszony, a digitális távoktatás és az óvodai bábjáték megszólítási gyakorlatai; továbbá metadiskurzusok az egészségügyi, az oktatási és a terápiás gyakorlatban megjelenő megszólításokról. Az utolsó tanulmány a Nyelvtudományi Kutatóközpont közönségszolgálati leveleiben felvetődő udvariassági kérdéseket tekinti át. Az elméleti fejezetek ismertetésekor, bár a teljesség igénye nélkül, de igyekeztem legalább szemelvénytyszerűen bemutatni, hogy az ebben a részben található empirikus kutatások és az ezekre fókuszáló elemzések hogyan illeszkednek be a megszólításkutatásba, s hogyan járulnak hozzá a megszólítások társas valóságot befolyásoló, alakító szerepének a feltárásához, így részletes bemutatásukat itt mellőzöm.

DOMONKOSI ÁGNES monográfiája minden szempontból kiemelkedő mű. A szerző több mint 400 oldalas munkája rendkívüli alapossággal, a szerteágazó

szakirodalom részletes, de közben nagyon céltudatos kezelésével, jól kigondolt és módszertanilag diverz empirikus kutatások segítségével ad átfogó képet a megszólításról mint társas gyakorlatról. Az egyes fejezetek mind önmagukban, mind könyvbe gyűjtve megállják a helyüket.

Bátran ajánlom olvasásra nyelvészeknek és a téma iránt érdeklődő nem nyelvészeknek egyaránt. Úgy gondolom, nagy haszonnal forgathatják a szocio-lingvisztika, a pragmatika és az antropológiai nyelvészet területén kutatók, de hasznos olvasmányra találhatnak benne az egyetemisták is, hiszen módszertani szempontból jó minta, a szakirodalmi áttekintés (a kötet végén található terjedelmes bibliográfiával együtt) pedig a megszólításkutatáson kívül más területekre is betekintést enged. Akár tananyagként is adaptálhatónak tartom, főleg nyelvészeti irányú felsőoktatási programokban.

Irodalom

DOMONKOSI ÁGNES 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. Debrecen, DE Magyar Nyelvtudományi Intézet.

KÁDÁR ZOLTÁN DÁNIEL–HAUGH, MICHAEL 2013. *Understanding Politeness*. Cambridge, Cambridge University Press.

CSÁSZÁR ÁGNES
ORCID: 0009-0008-8481-5640
Babeş–Bolyai Tudományegyetem
Hungarológia Doktori Iskola
agnes.csaszar@ubbcluj.ro